

Ο Edward Lear και τα κρητικά του Σχέδια

Stephen Duckworth

(Σημείωση : Μεγάλο μέρος της παρούσας εργασίας είναι απόσπασμα από το άρθρο «Τα κρητικά Σχέδια του Edward Lear» του Stephen Duckworth, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *The New Griffon* 12 (2011) της Γενναδείου Βιβλιοθήκης και επομένως υπάγεται στα συγγραφικά δικαιώματα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα).

Η αποψινή μου ομιλία εστιάζεται στον Βρετανό ζωγράφο Edward Lear και στο επτά εβδομάδων ταξίδι του στην Κρήτη κατά το 1864, την μοναδική επίσκεψή του, στο τότε τουρκοκρατούμενο νησί. Το ημερολόγιο του Lear, το οποίο σώζεται και στο οποίο κατέγραφε καθημερινά τις εντυπώσεις του, αποτελεί απαραίτητο συμπλήρωμα στα έργα του. Δημοσιεύθηκε το 1984 με εισαγωγή της Rowena Fowler¹, εικονογραφημένο με έγχρωμες εικόνες αρκετών σχεδίων του οι οποίες βρίσκονται σε διάφορες συλλογές μεταξύ των οποίων, αυτήν της Γενναδείου Βιβλιοθήκης στην Αθήνα και άλλων ιδρυμάτων όσο και ιδιωτικών συλλογών. Φέτος μάλιστα, κλείνουν 150 χρόνια από το ταξίδι του Lear στην Κρήτη και το Σάββατο στις 14 Μαΐου που έχοντας μείνει από το προηγούμενο βράδυ στις Αρχάνες, επισκέφτηκε τον Γιούχτα και ζωγράφησε το ορεινό του τοπίο, περιδιάβηκε το Κανλί Καστέλι (Προφήτη Ηλία) και έμεινε στο σπίτι του κ. Εμμανουήλ Βερναρδάκη στις Δαφνές, όπου έφαγε «μία καλή σούπα με ρύζι, ένα σκληρό κοτόπουλο, αγκινάρες σκληρές και κάτι σαν ομελέτα». Ήταν τότε 52 ετών.

Αλλά πρώτα δυό λόγια για τον ίδιο τον Lear: Γεννήθηκε το 1812 (και για τούτο τα 200 χρόνια από τη γέννησή του εορτάστηκαν το 2012). Στα 1828-1830 άρχισε να εξασφαλίζει τα προς το ζην πουλώντας σχέδιά του με κεντρικό θέμα τα Πτηνά και παράλληλα συμμετείχε στην εικονογράφηση ενός βιβλίου *Ορνιθολογίας*. Σε ηλικία μόλις 18 ετών και σε συνεργασία με τον νέο Ζωολογικό Κήπο του Λονδίνου άρχισε να φιλοτεχνεί ένα δικό του βιβλίο με ωραιότατα σχέδια παπαγάλων, όλα πρωτότυπα έργα δουλεμένα στο χέρι. Ήδη από την εποχή αυτή όσο και κατόπιν, κατά τη διάρκεια της μακράς διαμονής του στο Lancashire της βόρειας Αγγλίας, όπου σχεδίαζε ζώα και πουλιά στο θηριοτροφείο του Λόρδου Derby, ο Lear ήρθε σε επαφή με ανθρώπους οι οποίοι αργότερα θα γίνονταν πάτρωνές του και αγοραστές των έργων του. Αυτή την εποχή άρχισε να σχεδιάζει τοπία και να ταξιδεύει εκτενώς στη Μέση Ανατολή, την Ινδία και στην Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας. Ζούσε πουλώντας υδατογραφίες και ελαιογραφίες που φιλοτεχνούσε βασισμένες στα σχέδιά του. Δημοσίευσε μάλιστα ορισμένα από τα «ταξίδια» του όπως και κάποια limericks, χιουμοριστικά ποιηματάκια δηλαδή, που έγραφε για παιδιά και γονείς. Ως περιηγητής υπήρξε ατρόμητος, και εξερεύνησε μέρη του κόσμου που ελάχιστοι συμπατριώτες του γνώριζαν την εποχή εκείνη. Ταξίδευε αδιάκοπα πότε με τα πόδια, πότε με μουλάρι, ξεπερνώντας κάθε λογής δοκιμασίες, όπως το συχνά δύσβατο του εδάφους, ή τις δύσκολες συνθήκες των καταλυμάτων και της σίτισης.

¹ Rowena Fowler (εκδ.), *Edward Lear : The Cretan Journal* (Denise Harvey, Athens και Dedham, 1984, 3^η έκδοση 2012)

Η έρευνά μου, το έναυσμα για την οποία μου δόθηκε από το *Κρητικό ημερολόγιο* της Rowena Fowler αλλά και τη σπουδαία συλλογή της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, αποσκοπεί στην ταύτιση των κρητικών τοποθεσιών που αποτύπωσε σχεδιαστικά ο Lear σε περίπου 187 σχέδια τα οποία φέρουν συνεχή αρίθμηση. Έχοντας ανακαλύψει πού σώζονται πολλά από αυτά μετά τον θάνατο του Lear και τον διασκορπισμό της περιουσίας του, κατέστη δυνατόν αφενός μεν να ταυτιστούν συγκεκριμένες θέσεις και τοπία της Κρήτης που αποτύπωσε σχεδιαστικά, αφετέρου δε, δημιουργήθηκε ένα αρχείο των κατόχων των σχεδίων με επιπλέον πλήρες ιστορικό των εκθέσεων όπου παρουσιάστηκαν τα συγκεκριμένα σχέδια με επιπλέον λεπτομέρειες των σχεδίων και υδατογραφιών του που εκτίθενται σήμερα σε δημόσια ιδρύματα.² Η έρευνα αυτή είναι σήμερα πλήρως καταχωρημένη σε ιστοσελίδα.³ Απ' όσο γνωρίζω, απ' όλα τα πολλά και ποικίλα ταξίδια του ανά τον κόσμο, έως σήμερα, έχει γίνει μόνο μια μελέτη για τα ταξίδια του του 1848 στην κυρίως Ελλάδα, και ένας περίπου αντίστοιχος κατάλογος των πρώιμων περιηγήσεών του στο Lake District της Αγγλίας.

Το ταξίδι στην Κρήτη ήταν η τελευταία σημαντική επίσκεψη του Lear στον ελλαδικό χώρο. Κατά τη δεκαετία του 1850 και στις αρχές της δεκαετίας του 1860, πριν καταφθάσει στην Κρήτη είχε ήδη περάσει ένα μεγάλο διάστημα στην Κέρκυρα, την οποία χρησιμοποιούσε ως βάση για σύντομα ταξίδια στα υπόλοιπα Επτάνησα αλλά και πιο μακρινά. Εν συντομία, οι περιηγήσεις του στην Ελλάδα συνολικά κατά το διάστημα αυτό είναι οι ακόλουθες :

- 1848 Ελλάδα και Αλβανία
- 1849 Νότια Ελλάδα, Βόρεια Ελλάδα
- 1855 Κέρκυρα
- 1856 Κέρκυρα, Άγιον Όρος
- 1857 Κέρκυρα, Αλβανία
- 1858 Κέρκυρα
- 1861/62 Κέρκυρα
- 1862/63 Κέρκυρα, Επτάνησα
- 1864 Κέρκυρα, Κρήτη

Μετά το 1864 επισκέφθηκε την Κέρκυρα ξανά δύο φορές, μία το 1866 και μία το 1877, αλλά για μικρό μόνο διάστημα, καθώς ήταν καθ' οδόν για άλλα μέρη ή σταματώντας για να δει τον παλιό του υπηρέτη και την οικογένειά του. Έτσι τα κρητικά του σχέδια κλείνουν την ενότητα της ελληνικής τοπογραφίας στο έργο του Lear. Όπως έχει σημειώσει και η Δρ. Φανή-Μαρία Τσιγκάκου, τέως επιμελήτρια της Συλλογής Ζωγραφικής, Σχεδίων και Χαρακτικών του Μουσείου Μπενάκη: «Στο σύνολό της, η ελληνική παραγωγή του αποτελεί μοναδικό θησαυρό οπτικής τεκμηρίωσης για όποιον

² Η Φανή-Μαρία Τσιγκάκου διεξήγαγε προηγούμενη έρευνα πάνω σε όλα τα σχέδια του Lear στην Ελλάδα και την Κρήτη, για την αδημοσίευτη διδακτορική της διατριβή «Ο Edward Lear στην Ελλάδα», University College London, 1977, στην οποία αναφέρονται και άλλες υποσημειώσεις του παρόντος άρθρου.

³ www.edwardlearandcrete.weebly.com

ενδιαφέρεται να παρακολουθήσει το αυθεντικό φυσικό τοπίο της Ελλάδας στον 19^ο αιώνα.»⁴

Στην απομνηνή ομιλία, το ενδιαφέρον μας θα επικεντρωθεί στα ακόλουθα θέματα:

- Ο Edward Lear στην Κρήτη - το ταξίδι και οι αντιξοότητες του
- Ο Lear και τα σχέδια του - συμπεριλαμβανόμενης της μεθόδου και του τρόπου εργασίας του
- Τα κρητικά του σχέδια σήμερα - το αντικείμενο της έρευνάς μου

Ο Edward Lear στην Κρήτη

Ο Lear ταξίδεψε στην Κρήτη από την Αθήνα, φτάνοντας στα Χανιά στις 11 Απριλίου του 1864. Η σκέψη να επισκεφθεί την Κρήτη του είχε γεννηθεί μόλις τον Φεβρουάριο του ίδιου έτους και μέχρι τα μέσα Μαρτίου είχε ήδη οργανώσει τα σχετικά με το ταξίδι του αυτό έχοντας διαβάσει και τα *Ταξίδια στην Κρήτη* του Robert Pashley (1837), βιβλίο το οποίο έφερε μαζί του ερχόμενος στην Κρήτη.⁵

Καθ' όλη τη διάρκεια των επτά εβδομάδων που πέρασε στη νήσο, ο Lear κρατούσε λεπτομερές ημερολόγιο.

Η Rowena Fowler παρατηρεί: «Μας προσφέρει, πρώτον, λεπτομερή σχολιασμό, μερικές φορές λεπτό προς λεπτό, του κρητικού τοπίου και, δεύτερον, μια εντύπωση των σωματικών και ψυχικών σκαμπανεβασμάτων ενός καλλιτέχνη που περνάει με τα πόδια από δύσβατες περιοχές. Περιγράφει καλά τους ανθρώπους, το φαγητό, τα πουλιά και τα λουλούδια αλλά είναι απογοητευτικός ως προς τη γλώσσα, τη λογοτεχνία και τον τοπικό πολιτισμό· σημειώνει μερικές λέξεις της διαλέκτου αλλά, παρόλο που γνώριζε το έργο *Chants populaires de la Grèce moderne* [Δημοτικά τραγούδια της νεώτερης Ελλάδας] του Fauriel (1824-5), δεν αναφέρεται στη λαϊκή μουσική ή στην ποίηση. Ο καιρός γενικά ήταν άθλιος και το βράδυ οι αντιξοότητες της κρητικής φιλοξενίας συναγωνίζονταν τη σωματική καταπόνηση της ημερήσιας περιπλάνησης.»⁶

Ο Lear εγκαταστάθηκε στα Χανιά (όνομα που απαντά γραμμένο με τουλάχιστον πέντε διαφορετικούς τρόπους στα σχέδια του, από Canea μέχρι Khania) και από εκεί έκανε τις εξορμήσεις του. Έμεινε έξω από την πόλη, στη Χαλέπα, πρώτα σε ένα δωμάτιο που άνηκε στον Ολλανδό Πρόξενο και έπειτα στο σπίτι του Βρετανού Προξένου κ. Hay και της οικογενείας του. Παρέμεινε στην περιοχή των Χανίων για τουλάχιστον 25 νύχτες αλλά είτε με ημερήσιες εκδρομές ή ακόμη και διανυκτερεύοντας ενίοτε, αλλά και δύο πολύ μεγαλύτερων εξορμήσεων, κάλυψε τελικά μεγάλο τμήμα της δυτικής και κεντρικής Κρήτης. Η πρώτη από αυτές τις μεγάλες εξορμήσεις, έγινε τον Απρίλιο, όταν πήγε προς τα δυτικά μέχρι την Κίσσαμο. Η δεύτερη, έγινε τον Μάιο, κάνοντας έναν μεγάλο

⁴ Δρ. Φανή-Μαρία Τσιγκάκου, *Ο Edward Lear στην Κέρκυρα* (μελέτη στο *Ο Edward Lear & τα Επτάνησα*, Μουσείο Ασιατικής Τέχνης Κέρκυρας, 2012), σ. 56.

⁵ Fowler, σ. 10

⁶ Fowler, σσ. 10/11

δεξιόστροφο κύκλο γύρω από τον Ψηλορείτη μέσω Ρεθύμνου και Ηρακλείου, και φτάνοντας μέχρι και την Πόμπια, νότια της Μεσαράς.

Όλο το διάστημα, και μέχρι την πρώτη εβδομάδα του Μαΐου τον ταλαιπωρούσε ο κακός καιρός. *«Και τι παρηγοριά να μου δώσει που τους ακούω να λένε ότι ποτέ άλλοτε στην Κρήτη δεν είχαν βροχές τόσο αργά την άνοιξη όσο φέτος; - Μοιάζει με αυτά που λέμε εμείς οι Άγγλοι στους ξένους ότι δήθεν οι ανατολικοί άνεμοι και το τσουχτερό κρύο τον Ιούνη, η ατέλειωτη θλιβερή βροχή όλο τον Ιούλιο και τον Αύγουστο, και οι ομίχλες τον Σεπτέμβρη, είναι 'εντελώς ασυνήθιστες και ποτέ δεν ξανάγιναν άλλη χρονιά'»* (Ημερολόγιο⁷ 21 Απριλίου⁷).

Αρχικά ο Lear είχε δισταγμούς για το ταξίδι του στην Κρήτη και διατήρησε μια αμφιθυμία σε όλη τη διάρκεια της επίσκεψής του, παρόλο που η διάθεσή του βελτιώθηκε όταν έφτιαξε πια ο καιρός. *«Πολύ αμφιβάλλω για το ότι η Κρήτη είναι καθ' οιονδήποτε τρόπο ένα γραφικό μέρος, ή ότι θα μου ανταποδώσει τον τόσο κόπο που θα καταβάλω για να τη δω. Οι αρχαιότητές της κ.λπ. είναι τόσο παλαιές ώστε είναι ανύπαρκτες στην επιφάνεια: τα κτίρια, τα μοναστήρια της κ.λπ. μηδέν· οι τούρκικες πόλεις της, τέταρτης κατηγορίας. Ποντίκια Ωχ! και σκνίπες»* (15 Απριλίου). Αλλά λίγες μέρες μετά έγραφε (στα ελληνικά στο Ημερολόγιό του: *«επειδή είναι ανάγκη ότι κάμωμε την Κρήτη, ας την κάμωμε»*) (22 Απριλίου).

Οι περιγραφές του των Χανίων, του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου, αν και δεν είναι και ιδιαίτερα διαφωτιστικές επιβεβαιώνουν πάντως τον παραπάνω ισχυρισμό του περί τούρκικων πόλεων τέταρτης κατηγορίας. Ο Lear είδε κάποιες αρχαιότητες, ειδικά στην Άπτερα νότια της Σούδας και στην Πολυρρήνια νότια του Καστελίου Κισσάμου, στο δυτικό άκρο του νησιού. Πληροφορίες για τις αρχαιότητες αυτές άντλησε από τον Pashley αλλά αναφέρει όμως την Πολυρρήνια με το τοπωνύμιο «Παλαιόκαστρο». Περιηγήθηκε επίσης κοντά στη θέση της Κνωσού, που τότε όμως, δεν είχε ακόμη ανασκαφεί, και στη Γόρτυνα κοντά στον κάμπο της Μεσαράς στη νότια κεντρική Κρήτη, όπου οι αρχαιότητες των ελληνιστικών χρόνων ήταν εμφανείς.

Δεν φαίνεται όμως να έδινε ιδιαίτερη σημασία στην ιστορία ή τη φύση των ορατών αυτών καταλοίπων. Στη Γόρτυνα, για παράδειγμα, όταν έφτασε στις 16 Μαΐου στους Αγίους Δέκα σημείωσε: *«πρόκειται για ένα θλιβερότατο ασήμαντο σύνολο από στενάκια ανάμεσα σε μισογκρεμισμένες ή ολότελα γκρεμισμένες μονοκατοικίες. Πολλοί παλαιοί κίονες, ζωφόροι κ.λπ. κ.λπ. ολόγυρα»*. Εκεί έμεινε μάλιστα το βράδυ στο σπίτι κάποιου Καπετάν Ηλία, όπου γευμάτισε τρώγοντας όπως περιγράφει ένα δυσάρεστο δείπνο και όπου επίσης πέρασε μία άσχημη νύχτα. Η διάθεσή του έφτιαξε όμως λιγάκι νωρίς το πρωί, όταν έφτασε στη Γόρτυνα και από τις 5 μέχρι τις 7.15 το πρωί φιλοτέχνησε τρία σχέδια. *«Όλος ο κάμπος είναι καλυμμένος με μεγάλους και μικρούς σωρούς ερειπίων: σωροί από ρωμαϊκά ερείπια, και πλινθοδομές και κολώνες, κ.λπ. Στο θέατρο, του οποίου στέκουν ακόμη αρκετά τμήματα, ζωγράφισα μέχρι τις έξι· η θέα του κάμπου είναι πανέμορφη από κει, και μου προκάλεσε μεγάλη ευχαρίστηση... Συνέχισα μέχρι τον κατεστραμμένο καθολικό ναό του Αγίου Τίτου με τον Καπετάν Ηλία και μετά τον άφησα, τον καημένο, δίνοντάς του 25 πιάστρες.»*

⁷ Τα αποσπάσματα από το Ημερολόγιο εδώ και παρακάτω παρατίθενται από τη Fowler.

Όσον αφορά στα μοναστήρια και στους μοναχούς, ο Lear δεν είναι όσο καυστικός ήταν όταν περιέγραφε το Άγιον Όρος κατά την επίσκεψή του το 1856. Τότε είχε γράψει στον φίλο του Chichester Fortescue για τον Άθω ότι ήταν: «τόσο καταθλιπτικός – τόσο τρομερά αφύσικος – τόσο μοναχικός – τόσο ψεύτικος – τόσο ανεξίτηλα απεχθής μου μοιάζει όλη αυτή η ατμόσφαιρα της καλογερικής.»⁸ Έτσι, αν και αρχικά αντιμετώπισε τα κρητικά μοναστήρια με κάποια δυσπιστία, στη συνέχεια τα αντιμετώπισε σύμφωνα με την εντύπωση που του έκανε ο ηγούμενος της κάθε Μονής. Στο Ακρωτήρι Χανίων επισκέφθηκε τη Μονή Αγίας Τριάδας Τσαγκαρόλων, τον Άγιο Ιωάννη (Γουβερνέτο) και την ερειπωμένη Μονή Καθολικού, που βλέπουμε εδώ σε χαρακτηριστικό του Pashley και από άλλη οπτική γωνία σε σχέδιο του Lear. (Το σχέδιο του καθολικού αντιπαρατίθεται με φωτογραφία που τράβηξα πριν μερικά χρόνια, από το ίδιο σημείο που το ζωγράφησε και ο Lear. Όπως βλέπετε, σχεδίασε το τοπίο με ακρίβεια, εκτός από την οροσειρά στο βάθος.) Μετά επισκέφθηκε τη Μονή Γωνιάς στο ακρωτήριο Ροδωπού και αργότερα στην περιήγησή του πήγε στις Μονές Ασωμάτου και Αρκαδίου στην κεντρική Κρήτη, κοντά στον Ψηλορείτη.

Αρχικά είχε σκοπό να μείνει στη Μονή Ασωμάτου στο Αμάρι στις 19 Μαΐου. Επειδή όμως ο ηγούμενος εξαφανίστηκε και το μέρος δεν του έκανε ιδιαίτερη εντύπωση, παρά το γεγονός ότι είχαν ήδη περπατήσει πολύ εκείνη την ημέρα και παρά την διαφωνία που εξέφρασαν οι συνοδοιπόροι του, προχώρησε μέχρι το Αρκάδι, όπου τον δέχθηκαν φιλόξενα. Συμπάθησε τον Ηγούμενο Γαβριήλ, ο οποίος ήταν «άνθρωπος πολύπειρος... πολύ εύθυμος κι ευχάριστος».

*«Μόλις δύο χρόνια μετά την επίσκεψη του Lear στο Αρκάδι, η Μονή έγινε παρανάλωμα του πυρός, και μαζί ο οικοδεσπότης του, ο Ηγούμενος Γαβριήλ Μαρινάκης, κατά τη διάρκεια της πιο φημισμένης και βίαιης επανάστασης του νησιού. Πολιορκούμενοι από τις δυνάμεις του Μουσταφά Πασά, οι Κρητικοί επαναστάτες που βρίσκονταν μέσα στο μοναστήρι έβαλαν φωτιά στην πυριτιδαποθήκη, προτιμώντας να σκοτώσουν τους εαυτούς τους και τον εχθρό παρά να παραδοθούν. Λέγεται ότι ο ίδιος ο Γαβριήλ έδωσε τη μοιραία εντολή.»*⁹

Καθώς προχωρούσε το ταξίδι του Lear, ιδιαίτερα μετά τις 9 Μαΐου όταν πήγε από το Ρέθυμνο στο Ηράκλειο με καράβι για την μεγαλύτερή του εκστρατεία στην κεντρική Κρήτη (μέχρι τις 20 Μαΐου), το όρος Ίδη, το ψηλότερο βουνό της Κρήτης, του έγινε έμμονη ιδέα. Προσπαθούσε να βρει καλές απόψεις του για να το σχεδιάσει, αλλά συνέχεια τον απογοήτευαν τα σύννεφα ή οι μειονεκτικές θέσεις. «*Η Ίδη είναι συνέχεια σκεπασμένη, η αλήθεια είναι ότι είναι απρόθυμη να γίνουν συγκρίσεις από έναν διακεκριμένο τοπιογράφο*» (19 Μαΐου) και στο Αρκάδι: «*Η Ίδη θα ήταν όμορφη και όλο το σκηνικό γοητευτικό αλλά τα σύννεφα σταμάτησαν τα πάντα*» (20 Μαΐου).

Ευτυχώς για τις καλλιτεχνικές του φιλοδοξίες στο ταξίδι της Κρήτης, σε μια εκδρομή με διανυκτέρευση στο Φρε νότια των Χανίων, πέτυχε επιτέλους εξαιρετικές απόψεις της Ίδης, τόσο το βράδυ όσο και νωρίς το πρωί. «*Η άποψη της Ίδης είναι η*

⁸ Από το βιβλίο της Vivien Noakes, *Edward Lear: The Life of a Wanderer* (Sutton Publishing Ltd., Stroud, έκδ. 2004), σ. 123.

⁹ Fowler, σ. 12.

καλύτερη που έχω δει μέχρι τώρα κατά πολύ, πραγματικά εξαιρετική. Τώρα μόνο εκτίμησα την Ίδη. Ένας ονειρικός τεράστιος σωρός σε ανοικτό ρόδινο και λιλιά, με ατέλειωτες διαβαθμίσεις σε μεγάλες αποστάσεις, και η μακριά καμπύλη αμμουδιών από τους ρεθεμνιώτικους λόφους μέχρι τον Αρμυρό» (24 Μαΐου).

Ήλπιζε να φτάσει στα νότια στα Σφακιά και ίσως και μέχρι το Σέλινο στην απόμακρη νοτιοδυτική Κρήτη, αλλά μετά την Ίδη εγκατέλειψε την ιδέα, πιστεύοντας ότι τα βουνά στα Σφακιά θα ήταν απογοητευτικά σε σύγκριση με τον Ψηλορείτη. Είναι κάπως περίεργο το ότι, ενώ έμεινε τόσο καιρό στη δυτική Κρήτη στα Χανιά, δεν έδωσε μεγάλη προσοχή στα Λευκά Όρη πάνω απ' τα Σφακιά, που υψώνονταν επιβλητικά προς νότον. Ίσως ο καιρός να ήταν πολύ κακός για να τα δει όσο βρισκόταν στην περιοχή των Χανίων. Μονάχα στις 29 Μαΐου, δύο μέρες προτού φύγει, φαίνεται πως αναγνώρισε ότι «τα σφακιανά βουνά, παρόλο που τώρα πια δεν έχουν σχεδόν καθόλου χιόνι, είναι πολύ μεγαλοπρεπή».

Δεδομένου του παλαιότερου ενδιαφέροντος του Lear για τη φυσική ιστορία, θα περιμέναμε να απεικονίσει περισσότερη άγρια πανίδα και λουλούδια στις περιηγήσεις του. Ωστόσο, δεν σχεδίασε παρά ελάχιστα τέτοια θέματα. Εδώ βλέπουμε ένα σχέδιο του Lear μιας δρακοντιάς (*Dranunculus vulgaris*), που είναι σχεδόν σίγουρο ότι φιλοτεχνήθηκε στην Κρήτη, όπου το φυτό είναι κοινότατο. Το περιγράφει ως «*εκείνο το κτηνωδώς βρομερό αλλά γραφικό φυτό*», ασφαλώς λόγω της άσχημης μυρωδιάς που αναδύεται από την κορυφή του.

Οι αντιξοότητες της κρητικής φιλοξενίας, τόσο στο φαί όσο και στις συνθήκες του ύπνου, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο Ημερολόγιο όπου καταγράφονται να του μειώνουν την απόλαυση πολλών βραδιών. Γενικά, ο Lear και ο Γιώργος, ο υπηρέτης και μάγειράς του, συνήθιζαν να ετοιμάζουν ένα γερό μεσημεριανό πικνίκ για τους ίδιους και τους συντρόφους τους που συνόδευαν με κρασί, και επέμεναν σε έναν μεσημεριανό υπνάκο κάτω από μια ελιά ή κάπου σε κάποιο όμορφο σημείο. Αυτή η ανάγκη τους εξηγείται μιας που συνήθιζαν να σηκώνονται πολύ ενωρίς το πρωί, μεταξύ 4 και 5, και να καλύπτουν μεγάλες αποστάσεις. Όμως τα βράδια εξαρτιόνταν από τον οικοδεσπότη και την ποιότητα του καταλύματος. Οι οικοδεσπότες ήταν συχνά βαρετοί και μερικές νύχτες ήταν μαρτυρικές: «*Ήταν χαρά -με τους ψύλλους, μύγες, ζώφια, μυρμήγκια, χελιδόνια, μεταξοσκώληκες, σκυλιά, γάτες και κοκόρια- να σηκωθώ στις 3.30*» (17 Μαΐου). Εδώ ο Lear ζωγραφίζει τον εαυτό του, να τον κυνηγάει, όπως λέει, ένα εξαγριωμένο μουφλόν. Όπως θα γνωρίζετε, το μουφλόν, είδος αιγάγρου, εισήχθη στις νήσους Κύπρο, Σαρδηνία, Κορσική και Ρόδο κατά τη Νεολιθική εποχή. Πέρυσι βρήκα αυτό το ταριχευμένο δείγμα από την Κύπρο στο νέο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης εδώ απέναντι. Όμως δεν υπάρχουν στην Κρήτη. Ο Lear τα είχε μπερδέψει με το αγρίμι, που βρήκα σ' αυτό το πάρκο στα Χανιά! Εδώ βλέπουμε άλλη μια περιπέτεια με μουφλόν.

Ο Lear διατήρησε την αίσθηση του χιούμορ του: «*Τρία καινούργια πράγματα που δεν έχω ξανακάνει στη ζωή μου: πρώτον, ήπια κρασί από κηροπήγιο· δεύτερον, έφαγα χοχλιούς· τρίτον, περπάτησα για δύο ώρες στις ταρατσες σπιτιών*» (16 Μαΐου). Απαραίτητη ήταν η απίστευτη υπομονή και ανεκτικότητα του Γιώργου, όπως φαίνεται τουλάχιστον από το Ημερολόγιο. «*Πρέπει να πω ότι η προσοχή και η ενεργητικότητα του*

Γιώργου αποτελεί την μεγαλύτερη ανακούφιση... Η καλή διάθεση του Γιώργου είναι πάντοτε ευλογία» (19 Μαΐου). Κάποια στιγμή ο Lear αναγνωρίζει με πρακτικό τρόπο το τι χρωστάει στον Γιώργο, όταν του κόβει τα νύχια των ποδιών, «γλιτώνοντας τον Σουλιώτη από πολύ πόνο και κόπο» (20 Μαΐου).

Ο Lear και τα σχέδιά του

Το Ημερολόγιο του Lear είναι άμεσα και στενά συνδεδεμένο με τον μεγάλο αριθμό σχεδίων που φιλοτέχνησε όσο ήταν στην Κρήτη. Στο Ημερολόγιο καταγράφεται η ακριβής ώρα που ζωγράφισε περίπου 90 από αυτά. Στην περίπτωση που βλέπουμε εδώ, το ίδιο το σχέδιο φέρει ώρα και ημερομηνία 7 π.μ. της 9^{ης} Μαΐου. Όταν δεν είχε να διανύσει μεγάλη απόσταση, ο Lear συχνά σταματούσε για να ζωγραφίσει τρεις ή τέσσερις φορές την ημέρα, μερικές φορές και περισσότερες. Αν και ασφαλώς θα έπαιζαν κάποιο ρόλο σ' αυτό οι ελπίδες του κάποια στιγμή στο μέλλον να κερδίσει ένα κάποιο εισόδημα πουλώντας υδατογραφίες βασισμένες στα κρητικά σχέδια, ή εκδίδοντας ένα βιβλίο με θέμα το ταξίδι του, τα ζωγραφικά σχέδια καθ' αυτά παρέμεναν πάντως από μόνα τους βασικό κίνητρο και πηγή της επιμονής του – αυτό φάνηκε άλλωστε και από την εμμονή του με την Ίδη που προαναφέραμε. Είχε σκοπό να γράψει ένα βιβλίο για την Κρήτη αλλά τον εμπόδισαν οι υποχρεώσεις και οι άλλες περιηγήσεις του.

Ο Franklin Lushington, φίλος και διαχειριστής του έργου του Lear μετά τον θάνατό του, γράφει:

«Ο Lear ποτέ δεν ξεκίνησε κάποιο νέο ταξίδι σε οποιαδήποτε από τις χώρες που επισκέφθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, χωρίς προηγουμένως να εξαντλήσει και να αφομοιώσει όλη τη βιβλιογραφία επί του θέματος που μπορούσε να βρει· και στο ίδιο το ταξίδι ήταν υποδειγματικός περιηγητής. Ήξερε ακριβώς τι ήθελε να κάνει και τίποτα δεν τον απέτρεπε απ' τον σκοπό του. Άντεχε σε κάθε κακουχία και κόπωση, και έμενε σχεδόν ανεπηρέαστος από αρρώστιες που θα λύγιζαν και τον πιο σθεναρό. Απέκτησε οξύτητα στη ματιά ώστε να παρατηρεί αμέσως τον ξεχωριστό τοπικό χαρακτήρα τοπίων όλων των ειδών, και είχε καλό χέρι ώστε να τα αποτυπώνει στο χαρτί ή στον καμβά, άλλοτε με κοπιαστική τελειότητα, άλλοτε με λίγες γρήγορες διεισδυτικές μολυβιές αποδίδοντας με απλότητα την γενική αίσθηση, πάντα όμως με απόλυτη ειλικρίνεια και με την ύψιστη εκτίμηση απέναντι στην ποιητική ομορφιά του εκάστοτε τοπίου που σχεδίαζε.»¹⁰

Την σχεδιαστική μέθοδο του Lear περιγράφει πιο συγκεκριμένα ένας νεότερος καλλιτέχνης της εποχής του, ο Hubert Congreve, που γνώρισε τον Lear τα τελευταία είκοσι χρόνια της ζωής του:

¹⁰ Εισαγωγή του Franklin Lushington στα *Poems of Alfred Lord Tennyson*, με εικονογράφιση του Edward Lear, 1889. Ο Lushington την έγραψε έναν χρόνο μετά τον θάνατο του Lear. Ο Lear σκόπευε να συμπεριλάβει στον τόμο μια σκηνή από την Κρήτη αλλά ο αριθμός των εικόνων ήταν πολύ περιορισμένος στον δημοσιευμένο τόμο.

«Όταν φθάνουμε σε κάποιο καλό σημείο, ο Lear καθόταν και, παίρνοντας το μπλοκ (σχεδίου) από τον Γιώργο, σήκωνε τα ματογυάλια του και ατένιζε τη σκηνή για πολλά λεπτά με ένα μονόκυαλο που είχε πάντα μαζί του· μετά, αφήνοντας κάτω το μονόκυαλο και ξαναφορώντας τα ματογυάλια του, απέδιδε στο χαρτί το τοπίο μπροστά μας, οροσειρά, χωριά και προσκήνιο, με μια ταχύτητα και μια ακρίβεια που με άφηνε κατάπληκτο από θαυμασμό... Σχεδίαζε πάντα με μολύβι επί τόπου, και αργότερα τα περνούσε με σέπια και υδατοχρώματα με το πινέλο τα βράδια του χειμώνα.»¹¹

Στην αδημοσίευτη διατριβή της (UCL 1977), η Δρ. Φανή-Μαρία Τσιγκάκου παρατηρεί ότι ο Lear έκανε επιμελείς σημειώσεις στα σχέδια του, ιδιαίτερα στα κρητικά του έργα:

«Ο Lear συνήθιζε να αναγράφει την ακριβή ώρα της ημέρας που έφτιαζε το κάθε σχέδιο. Έτσι κατέγραψε διαφορετικά εφέ του φωτός σε διάφορες ώρες της ημέρας. Η Γεννάδειος Βιβλιοθήκη στην Αθήνα έχει μια πλήρη σειρά της εργασίας μιας ημέρας... Τα σχέδια έχουν ημερομηνία «24 Μαΐου 1864». Ήταν η πρώτη μέρα μιας μικρής περιήγησης στα Χανιά από τον Lear και τον Γιώργο. Χάρη στους αριθμούς στις κάτω γωνίες του κάθε σχεδίου, δεν υπάρχει αμφιβολία για την ακριβή σειρά τους. Ο αριθμός των σχεδίων δεν είναι εντυπωσιακός, εκτός αν αναλογιστούμε ότι για να φτάσουν στα μέρη που εικονίζονται, χρειάστηκε να περπατήσουν καμιά τριανταριά χιλιόμετρα, τα περισσότερα ανεβοκατεβαίνοντας το βουνό.»¹²

Τοποθετώντας το έργο του Lear σε ευρύτερο καλλιτεχνικό πλαίσιο, ο Robert Wark σχολιάζει, στην εισαγωγή ενός καταλόγου έκθεσης σχεδίων του Lear το 1962 :

«Είναι ξεκάθαρο από την πρώτη ματιά ότι η βασική του τεχνοτροπία και αντιμετώπιση παραμένουν αμετάβλητες· ουσιαστικά δουλεύει με τη γραμμή, συμπληρωμένη με επιστρώσεις απόχρωσης ή χρώματος. Αλλά καθώς ωριμάζει, η γραμμή γίνεται πιο ελεύθερη και πιο καλλιγραφική· τα αντικείμενα που απεικονίζονται (λόφοι, δέντρα ή κτίρια) γίνονται απλούστερα και πιο σχηματοποιημένα, οι επιστρώσεις χρώματος πιο αυθαίρετες. Οι τάσεις αυτές προσδίδουν στις υδατογραφίες του ώριμου Lear ένα κάπως δισδιάστατο και διακοσμητικό ύφος που θυμίζει ορισμένα σχέδια του 20^{ου} αιώνα. Ο Lear σίγουρα δεν είναι ο μόνος που ανέπτυξε αυτού του είδους σχηματοποιημένων γραμμικών σχεδίων. Παλαιότεροι καλλιτέχνες όπως οι Francis Towne και John White Abbott είχαν παρόμοια σχεδιαστική αντίληψη. Κι εκείνοι κοίταζαν τα τοπία παρατηρώντας κυρίως τη διάταξη και το σχήμα· απέδιδαν στα έργα τους μία αίσθηση μνημειακότητας και μεγαλοπρέπειας μέσω της απλούστευσης και της σχηματοποίησης με κύριο εργαλείο τους τη γραμμή. Τα σχέδια του Lear είναι όμως πολύ διαφορετικά από εκείνα των μεγαλύτερων σε ηλικία συγχρόνων του καλλιτεχνών. Ελάχιστα συμμερίζεται, παραδείγματος χάριν, το ενδιαφέρον του Constable για την ατμοσφαιρικότητα ή τις παροδικές εντυπώσεις απόδοσης

¹¹ Πρόλογος στο *Later Letters of Edward Lear to Chichester Fortescue, Lady Waldegrave and others*, έκδ. Lady Strachey, London, 1911

¹² Τσιγκάκου, σ. 87. Η «μικρή περιήγηση» στα Χανιά αναφέρεται στην επίσκεψή τους εκείνη τη μέρα σε διάφορα μέρη του Νομού Χανίων, όπως το Παλαιόκαστρο, το Νεοχώρι, το Παίδοχώρι, τα Πεμόνια και το Φρε!

του φωτός και των καιρικών μεταβολών, και διόλου δεν φαίνεται να συνταιριάζεται το έργο του με το ενδιαφέρον του Turner για το μαγευτικά υποβλητικό χρώμα.¹³

Η Δρ. Φανή-Μαρία Τσιγκάκου διακρίνει μια περαιτέρω εξέλιξη στα κρητικά έργα του Lear:

«Στα περισσότερα σχέδια από την περιήγηση στην Κρήτη κάνει μεγαλύτερη χρήση του χρώματος απ' ό,τι των γραμμών, πιθανότατα επειδή τότε (1864) αισθανόταν πιο σίγουρος για την ικανότητά του να χειρίζεται το χρώμα. Στο έργο «Το όρος Ψηλορείτης από το Φρε», το περίγραμμα του βουνού γεμίζει με δυνατές πινελιές από πορφύρα και καφέ υδατόχρωμα και με την αντίθεση της σκούρας μάζας με τον λεμονί ουρανό ο Lear δημιουργεί την εντύπωση ότι είναι νωρίς το πρωί, '4.30 π.μ. πριν την ανατολή'.¹⁴ Στην άποψη της λίμνης Κουρνά υποδηλώνει με αραιές γκριζοπράσινες και γαλάζιες στρώσεις σε υγρό χαρτί τη θερμή πάχνη που αιωρείται πάνω από τη λίμνη ένα ζεστό πρωινό του καλοκαιριού.¹⁵ Το 'Ρέθυμνο' έχει λιτή επίστρωση σε πράσινο, κίτρινο, ώχρα: ενώ η άποψη είναι σχεδιασμένη με περίγραμμα, τα χρώματα δίνουν ομοιομορφία στις λεπτομέρειες του μέσου βάρους και συγχρόνως παράγουν ένα ζεστό φως: οι έντονες κόκκινες κηλίδες στα γιλέκα και τα ζωνάρια των ανδρών σπάνε τη μονοτονία και προσδίδουν βάθος στη σύνθεση.»¹⁶ (Σχετικά με αυτό το τελευταίο σχέδιο, θα σημειωθεί ότι ο Pashley συμπεριέλαβε ένα παρεμφερές χαρακτηριστικό βασισμένο σε σχέδιο του A. Schranz, ο οποίος ζωγράφησε πολλά από τα μέρη που επισκέφθηκε ο Pashley. Είναι ενδιαφέρον ότι και οι δύο καλλιτέχνες συμπεριέλαβαν στα σχέδιά τους μια μικρή ομάδα ανδρών σε πρώτο πλάνο για να αναδείξουν το ζήτημα της προοπτικής. Ο Lear ίσως να πήρε την ιδέα από τον παλαιότερο καλλιτέχνη, αν και είναι σχετικά κοινό εύρημα για την ανάδειξη της προοπτικής.)

Αξίζει να προσθέσουμε μια τελευταία παρατήρηση της Δρ. Τσιγκάκου σχετικά με τη μεθοδολογία του Lear. Αναφέρεται στον καιρό που δούλευε στο ατελιέ του στην Κέρκυρα ή στο Λονδίνο, αλλά τα παρακάτω σχόλια για τα σχέδιά του ταιριάζουν εξίσου και για το έργο του στο σπίτι των Hays στα Χανιά, και αντανακλούν ένα προηγούμενο σχόλιο του Congreve: «Κάθε μέρα σχεδιάζε ή ζωγράφιζε νέες παραγγελίες και με συνέπεια περνούσε με μελάνι τα παλαιότερα σχέδια. Το 'μελάνωμα' ήταν μία τακτική διαδικασία τονισμού των περιγραμμάτων και προσθήκης πινελιών υδροχρώματος στις Απόψεις του, τις οποίες είχε σχεδιάσει ενωρίτερα επιτόπου με μολύβι. Αυτή η παρατεταμένη εργασία στο ατελιέ ήταν μια διαδικασία που επέτρεπε να ξαναεπισκεφθεί τα επιτόπια σχέδιά του - όχι για να τα ξαναδουλέψει αλλά για να υπογραμμίσει τοπιογραφικές λεπτομέρειες και ατμοσφαιρικά εφέ, έτσι ώστε να διατηρήσει την ζωντάνια του αυθεντικού πνεύματος κάθε τόπου.»¹⁷

¹³ Robert Wark, εισαγωγή στο *Drawings by Edward Lear* (Εκθεση του Henry E. Huntington Library and Art Gallery, 1962).

¹⁴ Lear 167, Συλλογή Γενναδείου Βιβλιοθήκης.

¹⁵ Lear 77, Συλλογή Γενναδείου Βιβλιοθήκης.

¹⁶ Lear 90, Συλλογή Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Ολόκληρη η παράγραφος είναι από την Τσιγκάκου, σ. 83.

¹⁷ Τσιγκάκου, *Edward Lear on Corfu*, σ. 51.

Τέλος, ο Lear φαίνεται να απολάμβανε πραγματικά τη ζωγραφική, αντιμετωπίζοντάς την σαν ξεκούραστο διάλειμμα από τη μακρά και δύσκολη πεζοπορία και την αβεβαιότητα εύρεσης ανέσεων στο τέλος της ημέρας. Τα σχέδια συχνά φέρουν ιδιότυπες σημειώσεις απευθυνόμενες στον ίδιο (γραμμένες ανάμικτα στα ελληνικά και στα αγγλικά και με ελληνικούς χαρακτήρες): «βατράχια», «πολλά αηδόνια και όνοι δηλαδή γαϊδούρια» «υπάρχουν μελισσοφάγοι που τρώνε τις μέλισσες» κ.λπ.,

Κατά τη διάρκεια της διαμονής του με την οικογένεια Hays στη Χαλέπα, φιλοτέχνησε σχέδια με την αλφαβήτα και αριθμούς για τη μικρή τους κόρη Madeleine, με την οποία είχαν αποκτήσει αμοιβαία συμπάθεια. Στις 26 Μαΐου, προς το τέλος της επίσκεψής του, η Madeleine που στεναχωριόταν, συμπεριφερόταν παράξενα στο μεσημεριανό τους γεύμα. Το ίδιο απόγευμα, ο Lear βγήκε με τον Γιώργο και σχεδίασε το αραβικό κατάλυμα έξω από τα τείχη των Χανίων.¹⁸ Στο πρώτο επίπεδο φαίνονται δυο μικρές παράξενες φιγούρες που μοιάζουν βγαλμένες από αστείο ποιηματάκι τύπου limerick, και από κάτω γράφει ο Lear:

*'There was a Young Person of Crete
Whose toilette was far from complete'*¹⁹

(«Ήταν μια κοπελιά απ' την Κρήτη, η τουαλέτα της άνευ σιρίτι»).

Θα μπορούσε να είχε συνεχίσει με το υπόλοιπο ποιηματάκι που είχε δημοσιεύσει το 1861 στο *A Book of Nonsense* (Βιβλίο ανοησιολογημάτων):

*'She dressed in a sack, spickle-speckled with black,
That ombliferous person of Crete.'*²⁰

(«Φορούσε σακί, με μαύρο πουά φανταζί, η σκιουφιχτή κοπελιά απ' την Κρήτη»)

Αλλά αντ' αυτού, πήγε στα Χανιά και αγόρασε παιχνίδια για τη Madeleine.

Τα κρητικά σχέδια σήμερα

Καθώς επιχρωμάτιζε τα κρητικά του σχέδια στην Αγγλία το καλοκαίρι του 1864 ο Lear μνημονεύει «196 σχέδια - & έναν τεράστιο αριθμό μικρότερων κομματιών».²¹ Ο τρόπος εργασίας του, όπως προαναφέρθηκε, ήταν να αριθμεί τα σχέδια του με αύξοντα αριθμό και να προσθέτει την ημερομηνία και συνήθως την ώρα της ημέρας. Το τελευταίο του σχέδιο καθώς απέπλεε από τα Χανιά στις 31 Μαΐου 1864 είχε αριθμό 179. Ωστόσο τουλάχιστον τέσσερις από τους αριθμούς έχουν προσθήκες με σημείωση Α και Β σε

¹⁸ Lear 174, Συλλογή Γενναδείου Βιβλιοθήκης.

¹⁹ Η αείμνηστη Vivien Noakes επιβεβαίωσε στον υπογράφοντα ότι αυτό είναι το μόνο σχέδιο του Lear που γνωρίζει με στίχους από limerick.

²⁰ Edward Lear, *A Book of Nonsense* (Routledge, Warne and Routledge, 1861, νέα μεγαλύτερη έκδοση).

²¹ Fowler, σ. 15

χωριστά σχέδια. Επομένως είναι 187 στο σύνολο και ίσως να υπάρχουν και άλλα τα οποία δεν έχουν ταυτιστεί ακόμα.

Έπειτα ήταν ο τεράστιος αριθμός από τα «μικρά κομματάκια». Κατά τη διάρκεια της μελέτης μου βρέθηκαν 54 κρητικά σχέδια χωρίς αριθμό ή τα οποία δεν έχω δει με καταγεγραμμένο αριθμό. Ορισμένα από αυτά ίσως να υπάγονται στην κατηγορία των αριθμημένων αλλά πιθανότατα τουλάχιστον τα 36 από τα 54, με βάση εν μέρει το μέγεθος και το περιεχόμενό τους, ανήκουν σε αυτά τα «μικρά κομματάκια» - και πιθανότερα θα υπήρχαν πολλά άλλα, που έχουν πια καταστραφεί ή διασκορπιστεί. Στα περισσότερα απεικονίζονται μικρές πολύχρωμες ανδρικές και γυναικείες μορφές με κρητική ενδυμασία, μουλάρια και κάποιες μικρές τοπιογραφίες.

Στην ιστοσελίδα παρουσιάζεται πλήρης καταγραφή των σχεδίων και των δύο κατηγοριών. Τα σχέδια συνοδεύονται από τον αριθμό του Lear όπου υπάρχει, η ταύτιση της εικονιζόμενης κρητικής θέσης, η ημερομηνία, ο χρόνος και το μέγεθος του σχεδίου όπου είναι γνωστά, καθώς και η προέλευση, ο τωρινός κάτοχος (όταν συναινεί στη γνωστοποίηση του ονόματός του), το ιστορικό της έκθεσης του έργου και άλλες σχετικές με το έργο σημειώσεις.²²

Η Γεννάδειος Βιβλιοθήκη στην Αθήνα έχει μια εξαιρετική συλλογή σχεδίων του Edward Lear από την Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένης και της Κρήτης. Το ιστορικό της απόκτησής τους από τη Γεννάδειο ανάγεται στη δεκαετία του 1920, 40 χρόνια μετά τον θάνατο του Lear το 1888. Ο Ιωάννης Γεννάδιος, γεννηθείς το 1844, υπήρξε για 60 χρόνια ο κυριότερος εκπρόσωπος στην Αγγλία της Ελλάδας και των Ελλήνων, τόσο σε δημόσιο όσο σε ιδιωτικό επίπεδο. Σε τέσσερις διαφορετικές περιόδους, μια εικοσαετία συνολικά, διετέλεσε επικεφαλής της ελληνικής πρεσβείας στο Λονδίνο. Ευχάριστος, δυναμικός και αποφασισμένος άνθρωπος, έπαιξε ενεργό ρόλο στην κοινωνική και πνευματική ζωή του Λονδίνου. Συνεργάστηκε με τον Βενιζέλο για τη δημιουργία έδρας Νέων Ελληνικών και Βυζαντινών Σπουδών στο King's College του Λονδίνου και προέδρευσε της εναρκτήριας ομιλίας του πρώτου της κατόχου, του γνωστού ιστορικού Arnold Toynbee.²³

Συνέλεγε αδηφάγα, βιβλία για την Ελλάδα, τόσο παλαιά όσο και νεότερα, και πάντοτε σκόπευε να κληροδοτήσει τη βιβλιοθήκη του στην Ελλάδα. Το 1921, αφού είχε εγκαταλείψει την ιδέα να τη δωρίσει στην Εθνική Βιβλιοθήκη ή στη Βρετανική Σχολή Αθηνών, αποφάσισε κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψής του στις Ηνωμένες Πολιτείες να χαρίσει τη συλλογή του στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. Προϋπόθεση ήταν να χτιστεί ένα ειδικό κτίριο κοντά στη Σχολή όπου θα στεγαζόταν η συλλογή στη μνήμη του πατέρα του. Το κτίριο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης ολοκληρώθηκε το 1926, και 24.000 τόμοι μεταφέρθηκαν από το Λονδίνο στην Αθήνα.

²² Stephen Duckworth – βλ. www.edwardlearandcrete.weebly.com

²³ Τα βιογραφικά στοιχεία του Γενναδίου σ' αυτή την παράγραφο και την επόμενη είναι από το βιβλίο του Francis B. Walton, *Portrait of a Bibliophile* (The Book Collector, Autumn 1964, σσ. 305κ.ε.) και από το *Joannes Gennadios – The Man* του Donald Nicol (American School of Classical Studies at Athens, 1990).

Τώρα ερχόμαστε στον ρόλο του Edward Lear σε όλα αυτά: Στην εισαγωγή του καταλόγου της έκθεσης «Η Ελλάδα του Edward Lear» που έγινε στη Θεσσαλονίκη το 1997²⁴, η τότε Διευθύντρια της Γενναδείου Χάρις Καλλιγά περιγράφει:

«Ο εορτασμός των εγκαινίων της Γενναδείου Βιβλιοθήκης έλαβε χώρα στην Αθήνα στις 23 Απριλίου 1926, κι έπειτα ο Ιωάννης και η Ανθή Γενναδίου επέστρεψαν στο σπίτι τους στο Surrey. Οι συλλογές βρίσκονταν ήδη στη Βιβλιοθήκη και οι οικονομικοί του πόροι ήταν πολύ περιορισμένοι. Η συλλεκτική του μανία, ωστόσο, δεν τον είχε εγκαταλείψει. Στις 23 Φεβρουαρίου 1929 έλαβε μια επιστολή από τον οίκο Craddock & Barnard, στη οποία του ανακοίνωναν ότι είχαν «πρόσφατα αγοράσει ολόκληρη τη συλλογή σχεδίων του Edward Lear, την οποία κληροδότησε στον καλό του φίλο Sir Franklin Lushington», εκ των οποίων περίπου οι 140 ήταν ελληνικές τοπιογραφίες. Του πρόσφεραν όλη την ομάδα προς 25 λίρες. Έσπευσε να απαντήσει, ζητώντας να δει μια μικρή επιλογή, όπως του πρότειναν. Τρεις μέρες αργότερα, στις 26 Φεβρουαρίου, στην επιστολή που του έστειλαν μαζί με την επιλογή έργων, σημειώνουν: 'Πιστεύουμε ότι, όταν θα τα εξετάσετε, θα συμφωνήσετε ότι η τιμή 25 λιρών για ολόκληρη την ομάδα είναι λογική'. Μόλις εξέτασε τα σχέδια και τα επέστρεψε την επόμενη, 27 Φεβρουαρίου, ο Γεννάδιος έγραψε στον Edward Carrs, Διευθυντή της Επιτροπής Διαχείρισης της Αμερικανικής Σχολής του Princeton, παρακινώντας τον να τα αγοράσει για τη Γεννάδειο. 'Η συλλογή είναι απλώς υπέροχη' και η τιμή είναι 'παράλογα χαμηλή', παρατήρησε, λέγοντας ότι ανέμενε απάντηση με τηλεγράφημα πριν τις 10 Μαρτίου.»

Έπειτα από καθυστέρηση λόγω της απουσίας του Carrs και επέκταση της προθεσμίας, ο Γεννάδιος έλαβε το τηλεγράφημα: «Δέχομαι. Συγγνώμη καθυστέρηση. Carrs.» Ως αποτέλεσμα, 188 σχέδια, πολύ περισσότερα απ' όσα είχαν αρχικά αναφερθεί, εστάλησαν στη Γεννάδειο. Τα 90 από αυτά είναι από το ταξίδι του Lear στην Κρήτη το 1864.

Έτσι η Γεννάδειος Βιβλιοθήκη απέκτησε αυτά τα 90 έργα το 1929, έτος κατά το οποίο διατέθηκαν προς πώληση τα περισσότερα έργα του Lear. Όταν πέθανε ο Lear το 1888, κληροδότησε το αδημοσίευτο πρωτότυπο ημερολόγιο της επίσκεψής του στην Κρήτη, μαζί με άλλα ημερολόγια, επιστολές και έγγραφα, στον φίλο και διαχειριστή του έργου του Franklin Lushington. Σώζεται και ένα απόσπασμα υστερότερης εκδοχής του κρητικού ημερολογίου με κάποιες διορθώσεις, που προφανώς προοριζόταν για δημοσίευση κάποια στιγμή στο μέλλον.²⁵

Ο Lear βρισκόταν στην Κρήτη από τις 11 Απριλίου έως τις 31 Μαΐου του 1864. Είναι ενδιαφέρον ότι το πρώτο αριθμημένο σχέδιο στη συλλογή της Γενναδείου έχει ημερομηνία 27 Απριλίου, ενώ όλα τα υπόλοιπα είναι από τις 3 Μαΐου και εξής. Από τα 117 αριθμημένα σχέδια που φιλοτέχνησε από την ημερομηνία αυτή μέχρι το τέλος της επίσκεψής του, τα 88 βρίσκονται στη Γεννάδειο.

²⁴ Φανή-Μαρία Τσιγκάκου, *Η Ελλάδα του Edward Lear* (Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης - Θεσσαλονίκη 1997 και Γεννάδειος Βιβλιοθήκη), σ. 5.

²⁵ Fowler, σ. 17.

Δεν γνωρίζουμε ακριβώς πώς οι Craddock & Barnard, έμποροι αναπαραγωγών έργων τέχνης με έδρα το Tunbridge Wells του Kent, απέκτησαν «ολόκληρη τη συλλογή σχεδίων του Edward Lear», που αναμφίβολα περιλάμβανε και σχέδια άλλων χωρών. Ο Αμερικανός συλλέκτης Philip Hofer, συγγραφέας ενός βιβλίου για τον Lear, αναφέρεται στις δημοπρασίες που έγιναν «κατ' εντολήν των θυγατέρων» του Sir Franklin Lushington τον Φεβρουάριο και Μάρτιο του 1929.²⁶ Μια από αυτές, η Δημοπρασία Πολύτιμων Εντύπων Βιβλίων του οίκου Sotheby's, έλαβε χώρα στις 25-28 Μαρτίου και περιλάμβανε επτά ομάδες αντικειμένων του Lear. Η μια ομάδα περιείχε 30 τόμους του προσωπικού του ημερολογίου των ετών από το 1858 έως το 1887, που τώρα βρίσκονται στο Houghton Library του Harvard, συμπεριλαμβανομένου του κρητικού ημερολογίου του 1864. Επομένως αυτή η δημοπρασία έγινε μετά την απόκτηση των σχεδίων από τους Craddock & Barnard.

Νωρίτερα, στις 21 Φεβρουαρίου, δύο μέρες προτού λάβει ο Γεννάδιος την επιστολή των Craddock & Barnard, είχε γίνει μια δημοπρασία από τον λονδρέζικο οίκο Hodgson and Co. Η δημοπρασία αυτή είχε 16 ομάδες αντικειμένων του Lear αλλά περιλάμβανε μόνο 150 σχέδια το πολύ, ενώ οι χώρες που αναφέρονταν ήταν η Ιταλία, η Μάλτα, η Αίγυπτος και η Αγγλία. Φαίνεται λοιπόν σχεδόν βέβαιο ότι οι Craddock & Barnard απέκτησαν τη σημαντική συλλογή σχεδίων του Lear, που δεν περιοριζόταν μόνο στην Ελλάδα, πριν από τις δημόσιες δημοπρασίες αγοράζοντάς την απευθείας από την Mildred, κόρη του Sir Franklin (και μάλλον η μόνη κόρη του ακόμη τότε εν ζωή).

Ο πατέρας της Mildred γεννήθηκε στο Kent της νότιας Αγγλίας. Θεωρείται ότι η ίδια ζούσε κοντά στο Tunbridge Wells του Kent και άρα πιθανώς να είχε προηγούμενες επαφές με τον οίκο Craddock & Barnard. Δυστυχώς πέθανε στις 1 Απριλίου 1929 σε ηλικία 63 ετών, αμέσως μετά τις δημοπρασίες. Οι Craddock & Barnard ήταν κυρίως έμποροι αναπαραγωγών έργων τέχνης, (χαρακτικών, λιθογραφιών κ.λπ.), τόσο των κλασικών μεγάλων ζωγράφων όσο και πιο σύγχρονων. Αργότερα μετέφεραν την έδρα τους στο Λονδίνο, κλείνοντας τελικά το 1986.

Ωστόσο, τη δεκαετία του 1930 οι Craddock & Barnard συνέχισαν να πωλούν σχέδια του Lear από όλες τις χώρες που είχε επισκεφθεί. Η Howard Gallery στο Λονδίνο οργάνωσε έκθεση τον Οκτώβριο και τον Νοέμβριο του 1929, στην οποία προσφέρονταν προς πώληση 57 σχέδια ιδιοκτησίας της γκαλερί σε τιμές που κυμαίνονταν από τρεις έως δέκα γκινέες, πολύ υψηλότερες της τιμής πώλησης στον Γεννάδιο. Η ζήτηση ήταν χαμηλή.²⁷ Τη δεκαετία του 1930 πραγματοποιήθηκαν και άλλες εκθέσεις και δημοπρασίες στις οποίες συμπεριλαμβάνονταν κάποια κρητικά σχέδια, και στον κατάλογο που βλέπουμε αναγράφεται η τιμή τους ως δύο με δεκαπέντε γκινέες το καθένα. Έτσι από αυτήν την περίοδο και μετά τα κρητικά έργα του Lear άρχισαν να φτάνουν στα χέρια ιδιωτών συλλεκτών.

Πιθανόν και ο Sir Arthur Evans να απέκτησε τουλάχιστον τρία από τα κρητικά σχέδια εκείνη την εποχή, με θέμα τα Χανιά, το Ηράκλειο και τη Σίλαμο. Τα

²⁶ Philip Hofer, *Edward Lear as a Landscape Draughtsman* (Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1967), σ. 60.

²⁷ Hofer, σ. 60.

κληροδότησε στη Βρετανική Σχολή Αθηνών το 1936 και ο John Pendlebury τα είχε κρεμασμένα στο γραφείο του στην Κνωσό. Τώρα βρίσκονται στην Αθήνα στη Βρετανική Σχολή.

Στα αρχεία δημοπρασιών των δεκαετιών του 1930 έως τα μέσα του 1950 δεν απαντά σχεδόν καμία αναφορά σε πώληση σχεδίων του Lear. Είχε άλλωστε προηγηθεί μια ακόμη δημοπρασία, από τον οίκο Sotheby's το 1929, της συλλογής έργων του Lear του Κόμη του Northbrook, η οποία είχε υπερκαλύψει την αγορά με Lear.²⁸

Ωστόσο, κάποιοι συλλέκτες είχαν αρχίσει να δημιουργούν μεγάλες συλλογές, ανάμεσά τους κυρίως, οι Αμερικάνοι William B. Osgood Field και Philip Hofer. Το βιβλίο του Philip Hofer για τον Lear ως τοπιογράφο, που εκδόθηκε το 1967, δίνει το ιστορικό της μετέπειτα κίνησης των συλλογών.

Την περίοδο αυτή, ο R.M. Dawkins, Καθηγητής της έδρας Bywater and Sotheby Βυζαντινής και Νέας Ελληνικής Γλώσσας και Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, είχε καταφέρει να αποκτήσει μεγάλο μέρος των κρητικών σχεδίων. Επισκέφθηκε την Κρήτη για πρώτη φορά το 1903 και διενήργησε ανασκαφές στο Παλαίκαстро της ανατολικής Κρήτης. Υπήρξε Διευθυντής της Βρετανικής Σχολής Αθηνών από το 1906 έως το 1914, με ανασκαφικό έργο στην Σπάρτη, τη Μήλο και τη Σίκινο, ήταν βαθύς γνώστης λαϊκής παράδοσης της Μικράς Ασίας και της διαλέκτου της ενώ επίσης, υπηρέτησε ως διερμηνέας στις ακτές της Κρήτης κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Κατ' ουσίαν, αυτή του η ιδιότητα δεν ήταν παρά η 'κάλυψη', προκειμένου να συλλέγει πληροφορίες ως πράκτορας σε σχέση με τα φιλοβρετανικά ή φιλογερμανικά αισθήματα των Κρητικών. Ασφαλώς θα έκανε τον διερμηνέα για Βρετανούς αξιωματούχους που επισκέπτονταν την Κρήτη, αλλά αυτός δεν ήταν ο κύριος σκοπός της αποστολής του. Πέραν αυτού, η υπηρεσία του στην Κρήτη δεν περιοριζόταν στις ακτές· διέσχισε ολόκληρο το νησί επανειλημμένα. Μεταξύ των πολλών βιβλίων που δημοσίευσε ήταν «Το Κυπριακό Χρονικό του Μαχαιρά» το 1932 και «Οι μοναχοί του Άθω» τέσσερα χρόνια αργότερα.²⁹

Μετά τον θάνατό του το 1955, η συλλογή του Dawkins δημοπρατήθηκε από το Sotheby's στις 30 Νοεμβρίου 1955 με τον τίτλο «*συλλογή μεσογειακών τοπιογραφιών του Edward Lear*». Γνωρίζουμε ότι ο Dawkins δώρισε τουλάχιστον ένα ακόμη κρητικό σχέδιο το 1937, άρα πρέπει να αγόραζε έργα του Lear επί σειρά ετών και είχε αποκτήσει πιθανότατα τη μεγαλύτερη συλλογή κρητικών σχεδίων εκτός της Γενναδειού. Στη δημοπρασία του Sotheby's πωλήθηκαν 42 σχέδια ή φύλλα σε 24 ενότητες. Πολλά από τα σχέδια αυτά ανήκαν στα μικρά σχεδιάκια ή στα «κομματάκια» όπως τα αποκαλούσε ο Lear, αλλά τα 22 εξ αυτών έχουν ταυτιστεί με σχετική βεβαιότητα ως σχέδια από τα αριθμημένα της Κρήτης. Στη δημοπρασία ορισμένα μεμονωμένα σχέδια πωλήθηκαν

²⁸ Hofer, σ. 60.

²⁹ Τα στοιχεία της σταδιοδρομίας του είναι από τη νεκρολογία του στο Oxford Magazine, τόμ. LXXIII, αρ. 23, Ιούνιος 1955.

προς 30-80 λίρες, μεγάλη αύξηση δηλαδή συγκριτικά με τις τιμές τους της δεκαετίας του 1930.

Σε γενικές γραμμές, δεν έγιναν άλλες σημαντικές δημοπρασίες των κρητικών σχεδίων του Lear στο Λονδίνο, αλλά από τη δεκαετία του 1960 και εξής παρατηρείται σταθερή προσφορά σχεδίων του γενικά και πού και πού απαντούν και λιγοστές πωλήσεις των κρητικών του έργων σε δημοπρασίες. Έχω ανακαλύψει τα ίχνη 21 κρητικών σχεδίων κατά τα τελευταία 50 χρόνια. Από τις τιμές που μας είναι γνωστές, το μέσο κόστος τη δεκαετία του 1990 ήταν 3.600 λίρες, και 5.800 λίρες κατά την τελευταία δεκαετία. Ωστόσο η υψηλότερη γνωστή τιμή σε δημοπρασία ήταν οι 14.000 λίρες που δόθηκαν τη δεκαετία του 1980!

Η έρευνά μου επιβεβαίωσε την ύπαρξη έτοιμων προς πώληση τουλάχιστον δώδεκα ακόμη υδατογραφιών κρητικών τοπιογραφιών του Lear, οι οποίες βασίζονται πιθανότατα σε σχέδια από το ταξίδι του και οι οποίες θα πρέπει να ήταν παραγγελία κάποιου αγοραστή. Οι τέσσερις υδατογραφίες αγοράστηκαν από τον ιερέα Henry Fanshawe Tozer, ο οποίος ταξίδεψε στην Κρήτη και τις κληροδότησε αργότερα στο Ashmolean Museum της Οξφόρδης. Δεν μου είναι γνωστές ελαιογραφίες ή χαρακτηριστικά του Lear με θέματα που να σχετίζονται με την Κρήτη.

Σύμφωνα με την έρευνά μου συνολικότερα, γνωρίζουμε ότι από τα 187 αριθμημένα σχέδια, τα 104 βρίσκονται τώρα σε δημόσια ιδρύματα. Άλλα 29 έχουν πωληθεί σε δημοπρασίες και από εμπόρους έργων τέχνης, τα περισσότερα πιθανότερα σε ιδιώτες. Από τα 54 που μας μένουν, έχει ταυτιστεί η πιθανή προέλευση των 15 (τα περισσότερα μέσω της δημοπρασίας του Dawkins το 1955), αλλά πλήρως άγνωστα παραμένουν τα στοιχεία που αφορούν στα υπόλοιπα 39³⁰. Μερικά ίσως να έχουν καταστραφεί και τα υπόλοιπα δεν έχουν εμφανιστεί σε δημοπρασία από τη δεκαετία του 1930 και μετά. Μπορούμε πάντως, να ταυτίσουμε τις πιθανές κρητικές τοποθεσίες των τελευταίων με τη βοήθεια τόσο του ημερολογίου του Lear, όσο της χρονολόγησης των σχεδίων των οποίων γνωρίζουμε την προέλευση.

Τα παρακάτω ιδρύματα έχουν στις συλλογές τους κρητικά έργα του Lear (όλα τα σχέδια είναι από τις αριθμημένες σειρές όπου δεν δηλώνεται το αντίθετο):

- Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα (89 αριθμημένα σχέδια και ένα χωρίς αριθμό)
- Museum of Art, Rhode Island School of Design, USA (5 σχέδια)
- Ashmolean Museum, Oxford (4 υδατογραφίες, 2 σχέδια)
- Βρετανική Σχολή Αθηνών (3 σχέδια)
- National Galleries of Scotland, Edinburgh (1 υδατογραφία, 1 σχέδιο)
- British Museum, London (1 σχέδιο)
- Houghton Library, Harvard, USA (1 σχέδιο)
- Toledo Museum of Art, USA (1 σχέδιο)
- National Art Gallery of New Zealand (1 σχέδιο)

³⁰ Τα σχέδια χωρίς αριθμό ίσως να περιλαμβάνουν κάποια από αυτά αλλά δεν έχουμε επαρκή στοιχεία για τον προσδιορισμό τους.

Τέλος, η έρευνα καθόρισε το ιστορικό των εκθέσεων των ταυτισμένων σχεδίων. Η μόνη έκθεση που έχει γίνει με αποκλειστικό θέμα τα κρητικά σχέδια του Lear, πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1966. Οργανώθηκε από την Ακαδημία Αθηνών και τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη στο πλαίσιο της επετείου της Κρητικής Επανάστασης του 1866-69. Παρουσιάστηκαν 62 σχέδια, πιθανότατα όλα από τη συλλογή της Γενναδείου.

Έκτοτε οργανώθηκαν δύο σημαντικές εκθέσεις των σχεδίων του Lear της συλλογής της Γενναδείου:

- «Ο Edward Lear στην Ελλάδα», που περιόδευσε σε οκτώ αμερικάνικα ιδρύματα το 1971/72 υπό την αιγίδα του Διεθνούς Ιδρύματος Εκθέσεων. Στον κατάλογο παρουσιάστηκαν 25 κρητικά σχέδια.
- «Η Ελλάδα του Edward Lear - από τις συλλογές της Γενναδείου», στο Πολιτιστικό Κέντρο Θεσσαλονίκης, 12 Ιουνίου-12 Ιουλίου 1997, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης. Η έκθεση οργανώθηκε από την Δρ. Τσιγκάκου, με κατάλογο όπου παρουσιάστηκαν 17 κρητικά σχέδια.

Τα κρητικά έργα του Edward Lear παρουσιάστηκαν και σε ποικίλες άλλες εκθέσεις από τη δεκαετία του 1950 και μετά, καθώς και ελαιογραφίες και υδατογραφίες του από τα ταξίδια του γενικότερα. Μια από τις σημαντικότερες ήταν η έκθεση για τον Lear της Βασιλικής Ακαδημίας του Λονδίνου το 1985 (με ένα σχέδιο από την Κρήτη, καθώς και ορισμένα γοητευτικά «ανόητα» κωμικά σκίτσα με «μουφλόν» που κυνηγούν τον καλλιτέχνη στα βουνά της Κρήτης).³¹

Το 2012 οργανώθηκε έκθεση στη Κέρκυρα με θέμα το έργο του Lear στα Επτάνησα, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για τα 200 χρόνια από τη γέννησή του. Επίσης το Βρετανικό Μουσείο εξέθεσε αριθμό σχεδίων από τις συλλογές του, μεταξύ των οποίων το σχέδιο με το νυχτερινό τοπίο της Ίδης που είδαμε νωρίτερα. Τέλος, το Ashmolean Museum της Οξφόρδης ετοίμασε σημαντική έκθεση έργων του Lear, τη μεγαλύτερη στο Ηνωμένο Βασίλειο από το 1985.

Λεπτομέρειες όλων των εκδηλώσεων, εκθέσεων και δημοσιεύσεων για τον Lear υπάρχουν στο www.nonsenselit.wordpress.com/

Αριθμητικό κατάλογο όλων των κρητικών σχεδίων, με όλες τις λεπτομέρειες της έρευνάς μου, θα βρει ο ενδιαφερόμενος στο www.edwardlearandcrete.weebly.com. Θα σας ήμουν επίσης ευγνώμων για κάθε τυχόν πληροφορία σχετικά με άλλα κρητικά σχέδια του Lear που ίσως γνωρίζετε, (μέσω της ιστοσελίδας αυτής).

Η τρίτη έκδοση του βιβλίου **Edward Lear - The Cretan Journal**, εκδόσεις Denise Harvey, Λίμνη, Εύβοια, 2012, διατίθεται σε κρητικά βιβλιοπωλεία και ελπίζω και στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης εντός του Μαΐου.

³¹ Στον κατάλογο της Βασιλικής Ακαδημίας σημειώνεται ότι: «Στην πραγματικότητα το μουφλόν είναι ο αίγαγρος της Κορσικής και της Σαρδινίας· ο κρητικός αίγαγρος λέγεται αγρίμι και σήμερα υπάρχει μόνο στο φαράγγι της Σαμαριάς. Τα σχέδια αυτά (Κατ.92b) έγιναν μετά την επιστροφή του Lear από την Κρήτη, όταν διέμενε με την οικογένεια Prescott στο Roehampton.»